

BİR DİLÇİNİN PORTRESİ: Professor Fəxrəddin Veysəlli: əsərləri, görüşləri, təsbitləri, tərcümələri...

Bir ömürün hekayəsi

Mehman MUSAOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 265-275

Filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli! Xalq arasında ona Fəxrəddin müəllim və ya “Bəy” deyə də müraciət edirlər. Çevrəsində xeyirxahlığı, işgüzarlığı, vətən və millətsevərliyi ilə sevilir. Mən deyərdim ki, onun yaşamında elmi-pedaqoji fəaliyyətiylə gündəlik həyat tərzini sanki bir-biriylə qovuşmuşdur. Əsərləri ömür yolunda bir-birinin ardınca düzölmüş məhək daşları kimidir.

Ömür yolu Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndindən başlamışdır. Elə biz ikimiz də Yenikənddən və həmin kənddə orta məktəbi qurtaran kimi böyük arzularla Bakıya gəlmiş və orada ali təhsil almışdıq. Sonra isə təhsilimizi keçmiş Sovet İttifaqının Moskva və Leningrad şəhərlərində davam etdirmişdik. Fəxrəddin müəllim bizim kənddən çıxan ilk elmlər namizədi, doktoru və professorudur. O, 11 may 1943-cü ildə Azərbaycan Respublikası Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndində anadan olmuşdur. 1965-ci ildə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunun Alman dili fakültəsini fərqlənmə diplomuyla, 1971-ci ildə isə S. Petersburq Dövlət Universitetinin aspiranturasını uğurla qurtarmışdır. “Alman dilində bitkinlik intonasiası” adlı namizədlik dissertasiyasını vaxtında yazıb bitirmişdir. Elə həmin il namizədlik, 1983-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli Azərbaycanın və bütövlükdə Cənubi Qafqazın ilk germanist elmlər doktoru və professorlarından biridir. O özünü fonetika, fonologiya, struktur dilçilik, dilçilik ensiklopediyası, semiotika, dilçiliyin əsasları və ümumi dilçilik sahəsindəki çox saylı araşdırmaları, həmin araşdırmalarda irəli sürdüyü yeni fikirləri, orijinal linqvistik təsbitləri və dünya dilçiliyi tarixindən Azərbaycan türkcəsinə etdiyi maraqlı tərcümələriylə tanıtmışdır. Sadəcə bunlarlamı?! Xeyr! Həm də sosial həyatımızın, milli düşüncə və mentalitetimizin əsas qurucu fenomenlərindən biri olan ana dilimizin, eləcə də ədəbiyyatımızın, yaşam qayəmizinin və milli-ədəbi fikir tariximizin təbliği, tədqiqi və qorunmasıyla! Ən ümdəsi isə elmi-pedaqoji fəaliyyətində tutduğu fəal vətəndaş-alim mövqeyiylə! Biz onun bu mövqeyini və

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. mehman.musaoglu@gmail.com

tükənməz enerjisini keçən əsrin 80-ci illərində başlayan və 90-cı illərdə ölkəmizdə daha da genişlənən milli-azadlıq hərəkatındakı fəaliyyətində daha bariz bir şəkildə görə bilərik. O, həmin illərdə respublika radiosunun birinci proqramında verilən “Ana dili” verilişinin müəllifi və aparıcısı kimi dilimizin funksional problemlərinin həlli ilə bağlı bir çox maraqlı təkliflər irəli sürmüşdür. Fəxrəddin müəllim 1989-cu ildə Moskvada keçirilən müəllimlər qurultayının iştirakçısı olaraq ermənilərin respublikamıza olan ərazi iddialarının əsassız olduğunu konkret faktlarla göstərmiş, müxtəlif diskussiyalarda bizim haqlı olduğumuzu qorxmada müdafiə etmiş, SSRİ xalq artisti L. İmanovla MDU-da təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin dəvətiylə getdiyi görüşdə məclisin aparıcısı olmuş və o zaman respublikamızda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq geniş bir məruzə etmişdir. Bundan başqa o zaman işlədiyi institutun kollektivi adından Moskvaya “Moskoviski novosti” qəzetinin, ermənilərin törətdiyi haqsızlıqlarda sanki biz günahkarmışıq, iftira dolu yazısına verdiyi cavab isə onun dönəmin partiya funksionerləri tərəfindən çox güclü bir təzyiqa məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

Fəxrəddin müəllim rus, alman və ingilis dillərini çox yüksək səviyyədə bilir. Ana dilində, rus və alman dillərində yazdığı çox saylı kitabları və məqalələri vardır. Hətta göstərilən xarici dillərdən bir-birinə etdiyi dilçilik tərcümələri də yox deyildir. Məsələn, dünya şöhrətli alim R.O. Yakobsonun uşaq dili sahəsində şedevr əsər sayılan kitabının alman dilindən rus dilinə tərcüməsi bunlardan biridir. Bundan başqa, K.D. Uşinskinin “Ana dili” (1999) adlı əsərini rus dilindən, N. S. Trubeskoyun “Fonologiyanın əsasları” (2001), E. Koseriunun “Ümumi dilçiliyə giriş” (2006) və F. Niçenin “Zərdüşt belə söylədi” adlı əsərlərini isə alman dilindən dilimizə tərcümə etmişdir. Fəxrəddin müəllim öz qələmini bədii əsərlərin də tərcüməsində sınamışdır. Alman yazıçısı T. Ştormun “İmmen gölü” novellasının və “Nibelunqlar nəğməsi” (2010) eposunun dilimizə, C. Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsinin almancaya tərcüməsi buna misal ola bilər. Dilmanlıq fəaliyyəti, sinxron və ardıcıl tərcüməçiliyi də sözügedən çoxsahəli fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Onun öz əsərləri isə bu dillərin birindən digərinə kim tərəfindənsə tərcümə olunmur. Əsərləri, göstərilən hər bir dildə və ana dilində müəllimin öz elmi, filoloji və güclü intellektual təhkiyəsiylə yazılır. Belə bir elmi-ədəbi anlatım və professional linqvistik açıqlanma üslubu istər bugünkü mətn yazımı prosesi və mətnlərarsılıq kontekstində, istərsə də tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası tarixində, heç şübhəsiz ki, fenomenal bir hadisə olaraq qiymətləndirilməlidir.

İndiyə qədər dilçilikdə ingilis, alman, fransız, rus, ispan və çin dillərinin nəzəri qrammatika kitablarının yazıldığı hamıya yaxşı məlumdur. Türk dillərinin isə XX yüzildə təsviri, elmi-normativ və ümumtürk dilinin müqayisəli-tutuşdurmalı qrammatikası kitabları ortaya çıxsada, ancaq həmin dillərdən hər hansı birinin nəzəri qrammatikası hələlik yazılmamışdı. Yalnız Türkiyə türkcəsi materialları əsasında Sankt-Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndəsi, tanınmış türkoloq V.Q. Quzevin yazdığı “Teoreticeskaya qrammatika turetskoqo yazıka” (2015) adlı əsəri artıq həmin boşluğu müəyyən qədər doldurmuşdur. Mən də “Dil Araştırmaları” (Sayı: 20 Bahar 2017, s. 15-33) dərgisində söz konusu əsər haqqında “V. Q. Guzev’in Türkiyə Türkçesinin Teorik Grameri Adlı Kitabı ve Türkçenin Sondan Eklemeli Yapısı Üzerine Düşüncələr” adlı bir məqalə yazdım. Sözügedən əsərin “Ön söz” hissəsində

türk dili qrammatikasının indiyə qədər aqlütinativ quruluşlu dil-danışıq kontekstində düzənlənməli olduğu, ancaq yanlış olaraq onun sözün sondan anlamlandırılmasına əsasən deyil, flektiv dillərin ön, iç və son pozisiyalı dil-nitq qaydalarına görə yazıldığı vurğulanmışdır (Quzev 2015:6-7).

Ünsiyyət, interaktiv mükəllimə və ya sözün ən geniş mənasında elmsünaslıqda hər yönüylə çox yeni bir fenomen olaraq müəyyənləşdirilən diskurs (Veysəlli. Diskurs təhlilinə giriş, 2010: 5), ümumtürk dilində aqlütinativ quruluşun təbiətinə görə danışıq fəaliyyətində şəkillənən sözə, Hind-Avropa dillərində isə flektiv sistemin leksematik seçimiylə müəyyənləşən paradigmatik-sintaqmatik işlənişə görə gerçəkləşir. Buna görə də “ümumtürk dilinin elmi-funksional qrammatikası” (Seçdirmə bizimidir- M. Musaoğlu), modern dilçilik elminin ən son nailiyyətlərinin işığında sait və samitlərin həmahəngliyinə, morfemlərin və sintaktik vahidlərin sözügedən harmoniya əsasında müəyyənləşən morfematik və sintaqmatik düzülüşünə və nəhayət danışıq əsnasında sözün şəkillənməsiylə gerçəkləşən məntiqi-aqlütinativ səciyyəli türkcə dil-danışıq sisteminə görə düzənlənməlidir.

Bəs türk dilinin elmi-normativ qrammatikasının yazılmasında flektiv dillərin təsirinin indiyə qədər həlledici rol oynamasının əsas səbəbi nə olmuşdur? V. Q. Quzevin yuxarıda haqqında bəhs edilən əsərində bunun bir tərəfdən türkologiyanın trendi və çağdaş linqvistikadakı elmi-metadoloji inkişafın türkoloji dilçilikdə kifayət qədər öyrənilməsinə bağlı olduğu göstərilir. Digər tərəfdən Türkiyə türkcəsinə dair yazılan ənənəvi xarakterli qrammatika kitablarında modern dilçilik elminin nailiyyətlərindən yetərinə fayadalanılmaması da həmin əsərdə ayrıca olaraq diqqətə çatdırılır (Quzev 2015: 6-9). Bu baxımdan müasir strukturalizmin müxtəlif cərəyanlarından və yeni linqvistik metodlarından professor Fəxrəddin Veysəllininin xarici dillərdə və ana dilində yazdığı elmi əsərlərində hərtərəfli olaraq bəhs edilməsi çox böyük maraq doğurur. Həmin əsərlərdə müəyyən kontrastiv-konfrontativ düzənlənmələrin aparılması, ana dilinin quruluşuna və işlənilməsinə dair çox ciddi elmi-linqvistik təsbitlərin edilməsi isə türk dilinin və ya türkcənin bu gün artıq sadəcə normativ deyil, elmi-funksional qrammatikasının yazılması üçün də müəyyən ipuçları verir. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində sözün prosedik modelinin iki zirvəliliyi”nin, eyni zamanda dilimizin orfofonik quruluşun müəyyənləşdirilməsi və lüğətinin tərtib olunması türkoloji camianı da yeni və günün tələblərinə uyğun daha fərqli araşdırmalar aparmağa səsləyir. Çünki indi türk ədəbi dilləri və dialektlərinin sadəcə tarixi, müqayisəli, tipoloji dilçilik metodlarıyla araşdırılması kifayətləndirici deyildir. Artıq sözügedən dillərin çağdaş linqvistikada tətbiq olunan konseptual, semiotik və koqnitiv-linqvistik metodlarla öyrənilməsi və öyrədilməsi zərurəti də bu gün bütün ciddiyyətiylə meydana çıxmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Fəxrəddin müəllim “Dil” (2007) adlı kitabında dilin əsas əlamətlərindən, onun cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsindən, habelə dilin mahiyyətindən və dünya dillərinin ümumi mənzərəsindən hərtərəfli olaraq bəhs edir. O, həmin kitabı yazmaqda əsas məqsədinin isə mürəkkəb və sirli bir hadisə olan dil haqqında oxucusunun öz şirin Azərbaycan türkcəsində tam bir təsəvvür əldə edə bilməsi olduğunu vurğulayır (Veysəlli 2007:4). Əlbəttə, yalnız sözün əsl mənasında bellə bir təsəvvür əldə edildikdən və dünya dilçiliyinin bütün nailiyyətləri dərindən

öyrənilmədən və dəyərləndirildikdən sonra ümumtürk dilinin yuxarıda göstərilən özəlliklərinə görə funksional bir elmi qrammatikası yazıla bilər.

Fəxrəddin müəllimin 1980-ci illərdən etibarən istər dilçiliyə, istərsə dil-danışığı praktikası və ədəbiyyatımızın tarixinə, dil, cəmiyyət, siyasət və s. məsələlərə aid həsr etdiyi çoxlu məqaləsi və onlarla kitabı vardır. Həmin əsərlərdən bəziləri bunlardır: Alman dilinin fonetikasi, Bakı, "Maarif", 1980, 192 s.; Eksperimental fonetika, I cild, Bakı, ADU, 1980, 84 s., II cild, Bakı 1981, 1000 s.; Dilimiz, qeyrətimiz, qaygılarımız. Bakı, "Maarif", 1993, 173 s.; Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993, 191 s.; German dilçiliyinə giriş, Bakı, "Təhsil", 2003, 408 s.; Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, "Mütətcim", 2004, 526 s.; Diskurs təhlilinə giriş, Bakı, "Təhsil" 2010, 141 s.; Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix fon Bodenştedt: yozumlar və faktlar. Bakı, "Təhsil", 2010, 156 s. və s.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin əsərlərində linqvistikanın sadəcə fonetika və fonologiya sahələri deyil, struktur dilçiliyin ən müxtəlif nəzəri və tətbiqi problemləri hərtərəfli tədqiqatla cəlb olunur. Onun elmi-publisistik və tətbiqi-praktik əsərlərində dil, cəmiyyət, siyasət məsələləri də ən geniş elmi-konseptual kontekstdə işıqlandırılır. Bu kontekstdə Ana dilinin həyatımızın müxtəlif sferalarında işlənilməsi məsələsi, həm məqalələr və kitablar vasitəsilə, həm də radio və televiziya proqramlarında və digər kütləvi informasiya vasitələrində dəyərləndirilir. Bu baxımdan onun üç il ərzində Azərbaycan radiosunda apardığı "Ana dili" verilişi indiyə qədər kütləvi informasiya vasitələrində sözügedən məsələyə dair düzənlənmiş olan proqramların içərisində özünə məxsus bir yer tutur. Şeirləri Avropada oğurlanan Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında ayrıca kitab yazır. Həmin kitabda Fridrix fon Bodenştedt tərəfindən Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığından edilən tarixi səciyyəli məlum ədəbi oğurluğa dair yeni faktlar ortalığa çıxarılır. Beləliklə, keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən professor Fəxrəddin Veysəllinin elmi-pedaqoji fəaliyyəti linqvistik özəlliyiylə bərabər, ayrıca olaraq dilçi-publisist mövqeyi ilə də seçilir. Bu isə ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında XX yüzilin son qərinasında gerçəkləşən keçid zamanına görə yaradıcı-publisistik bir mahiyyət kəsb edir.

2007-ci ildən etibarən Fəxrəddin müəllim elmi-mədəni həyatımızda və ya linqvistik-metodoloji və ictimai-publisistik diskursda yeni bir layihə gerçəkləşdirmişdir. Bu da onun rəhbərliyi və redaktorluğu ilə yayımlanan, nəinki Respublikamızda, hətta MDB ölkələrində Rusiyadan sonra ilk elmi-metodik və ictimai-publisistik bir nəşr orqanı olaraq gerçəkləşən "Azərbaycanda Xarici Dillər" jurnalıdır. Jurnal indiyə qədər özünə çox geniş oxucu kütləsi cəlb etmiş və Azərbaycanda ana dilinin və xarici dillərin tədqiqini, tədrisini və təbliğini həyata keçirən sanballı bir mətbuat orqanına çevrilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, jurnal Türk dünyasından olan önəmli xəbərlərə, yeniliklərə və bunlarla bağlı linqvistik-publisistik yazılara da biganə qalmamış, onlara öz səhifələrində geniş yer vermişdir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli 1986-cı ildə "Şərəf nişanı" ordeni, 2001-ci ildə isə "Bilik" cəmiyyətinin Y. Məmmədliyəv adına mükafatına layiq görülmüşdür. O, 1994-2001-ci illərdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin üzvü olmuş, uzun illər boyunca isə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Avropa dilləri və ədəbiyyatı bölməsinin sədri kimi səmərəli fəaliyyət

göstərmişdir. Müxtəlif illərdə ADU-da kafedra müdiri, dekan və rektor vəzifələrində çalışmış, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuş, bugün də uzun illərdən bəri işlədiyi doğma universitetində “Eksperimental fonetika” laboratoriyasının müdiri və “Ümumi dilçilik” kafedrasının müəllimi kimi öz fəaliyyətini davam etdirir.

Fəxrəddin müəllimin bu qədər böyük işlərin öhdəsindən gələ bilməsinin, mənəcə, iki əsas səbəbi vardır. Hər şeydən öncə, Fəxrəddin müəllim pragmatik təfəkkürə, bitməz-tükənməz “müsbət enerji”yə, həyat eşqinə, çalışma əzminə sahib və bədbinlikdən uzaq olan dinamik bir insandır. O, sahib olduğu müsbət enerjini, biliyini və bütün öyrəndiklərini ailəsiylə və aurasında yer alanlarla mütənəsbib bir şəkildə paylaşır. Və həmin müsbət enerjinin ona və cəmiyyətimizə dönüşü də çox olur. Məsələn, yetişdirdiyi tələbələrinin, kömək elədiyi elm adamlarının gördüyü işlərinin və elmi yaradıcılıqlarının təmsalında! Bu böyük uğurların qazanılmasının ikinci səbəbi isə, Dilşad xanım kimi bir vəfalı ömür-gün yoldaşı və ağıllı övladlarının həmişə Fəxrəddin müəllimin yanında olmasıyla bağlıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif dillərdə çox bacarıqlı kişilərin böyük uğurlarının əldə olunmasında rol oynayan qadınlar haqqında universal səciyyəli belə bir deyim söylənir: “Hər bacarıqlı kişinin arxasında bir qadın vardır”. Bu sözləri eynilə Fəxrəddin müəllimin həyat yoldaşı Dilşad xanım haqqında da söyləmək mümkündür. Dilşad xanım indiyə qədər bütün işlərində, həyat yollarında rastlaşdıqları müxtəlif çətinliklərin dəf olunmasında Fəxrəddin müəllimin ən böyük dəstəkçisi olmuşdur. Onlar erkən evlənmişlər və dolu-dolu yaşanan böyük bir maraqlı həyat yolu keçmişlər. Uşaqlarının, nəvələrinin xoş avazı indi çox-çox uzaqlardan gəlir. Oğlanları Vüqar, qızları Vəfa, nəvələri Nərgiz və Dəniz Avropada və Amerikada Azərbaycan gəncliyinin səsinə hər tərəfə duyurur, hər yerdə yüksəldirlər.

Fonetika və fonologiya məsələləri

Həmişə məlumdur ki, professor Fəxrəddin Veysəlli, hər şeydən öncə, Avropada və bütün dünyada çox yaxşı tanınan bir dilçi-fonetistdir. O, bunu fonetika və fonologiya məsələlərinə dair yazdığı əsərləri; konfrans, simpozium və qurultaylardakı çıxışları, Beynəlxalq Fonetika Elmləri Assosiasiyasının konqreslərində etdiyi məruzələri və sözügedən alanda yetişdirdiyi çoxsaylı tələbələri, aspirantları və doktorantlarıyla sübut edir. Fəxrəddin müəllim məşhur dilçi-fonetist L. R. Zinderin rəhbərliyi altında, Leninqrad (Sankt-Peterburq) şəhərində alman dilinin fonetikasi üzrə “Müasir alman dilində bitkinlik intonasiyası (eksperimental-fonetik tədqiqat)” adlı namizədlik dissertasiyasını 26 yaşındaykən müdafiə etmişdir. 1976-77-ci illərdə Moskva Linqvistik Universitetində, 1977-78-ci illərdə isə Berlində Humbolt Universitetində tamamladığı “Alman dilində sait fonemlərin variativliyi (eksperimental tədqiqatlar və nəzəri ümumiləşdirmələr)” adlı doktorluq dissertasiyasını da Sankt-Peterburq Universitetində daha gənc yaşlarında müdafiə etmişdir. Bununla da Respublikamızda və Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru olmuşdur. İndiyə qədər germanistikaya, ümumi dilçiliyə və müqayisəli-tutuşdurmalı linqvistikaya aid yazılan 40-dan artıq elmlər namizədi və doktorluq dissertasiyası məhz onun rəhbərliyi altında fərdən müdafiə edilmişdir. Əslində bugün artıq kontrastiv və konfrontativ dilçilik sahəsində bir Fəxrəddin Veysəlli məktəbi vardır. Bunu onun daha keçən əsrin 80-ci illərdə doktorluq dissertasiyasına dair “Voprosı yazıkoznaniya” jurnalında çap olunan məqaləsi də bariz bir şəkildə sübut edir.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin fonetikaya dair yazılarının fərqləndirici bir özəlliyi də odur ki, onun məqalələrində və kitablarında, alman dilinin fonetikasi ilə bərabər, ana dilimizin fonetik quruluşu da fonoloji səs sistemiylə birlikdə geniş bir elmi-linqvistik tədqiqata cəlb olunur. Belə ki, sözügedən fonetik quruluş və fonoloji sistem dilimizə qohum olmayan rus, alman, ingilis və hətta yeri gələndə digər dünya dillərinin linqvistik faktlarıyla müqayisəli-tipoloji aspektdə uyğun səs-dil və danışiq-tələffüz örnəkləriylə araşdırılır. Dilin fonemlər sistemi, fonetikayla bağlı super seqment hadisələrlə (intonasiya, tələffüz, vurğu və s.) sinxronik olaraq müəyyənləşdirilir. Həm fonetik, həm də fonoloji səciyyəli özəlliklər, paralel olaraq danışiq zinciri, verbal və qeyri-verbal diskurs, söyləm və onun komponentləri olan sintaqmlara görə zamanın ən modern linqvistik araşdırmaları səviyyəsində hərtərəfli işıqlandırılır.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif ortaya qoyulan problemlərə dair orijinal bir yanaşma şəkli, konseptual və koqnitiv səciyyəli anlatım tərzii və araşdırma metodologiyası müəyyənləşdirə bilir. Onun yazdığı linqvistik mətnlər, diskursiv araşdırmaların, qızgın və hərarətli elmi mübahisələrinin bir nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Azərbaycan türkcəsinin fonetik sisteminin eksperimental tədqiqində ana dilinin dil-danışiq sisteminin bütün funksional imkanlarından, zamanın ən inkişaf etmiş elmi-texniki yeniliklərindən, müxtəlif səs ölçmə cihazlarından istifadə olunur. Professor Fəxrəddin Veysəlli fikir və mülahizələrini, orijinal linqvistik təsbitlərini isbatlamaq üçün Bakı, Sankt-Peterburq və Berlin Universitetinin fonetik laboratoriyalarında apardığı araşdırmalarına, Azərbaycan türkcəsinin özünə məxsus olan səs özəlliklərinə və tətbiqi dilçilikdə istinad edilən riyazi-statistik metodlara əsaslanır.

Fəxrəddin müəllimin elmi yardııcılığında onun “Fonetika və fonologiya məsələləri” (1993) adlı kitabı çox önəmli bir yer tutur. Sözügedən kitabda müəllifin fonetika və fonologiyaya dair yazdığı əsərlərində müqayisəli-tipoloji aspektdə səs-dil və danışiq-tələffüz özəllikləri üzərində tətbiq etdiyi bütün linqvistik yönüm və metodlardan yetərincə faydalanılır. Bir sözlə, həmin kitabda Azərbaycan türkcəsinin fonetik-fonoloji sistemi bütün linqvistik-eksperimental yönəriylə hərtərəfli müəyyənləşdirilir. Buna görə də kitabın Türkiyə türkcəsinə təəfimizdən çevirilən son nəşrində əsərin adı müəllifin də razılığıyla “Azərbaycan Türkcəsi Fonetigi” (2008) olaraq dəyişdirilmişdir.

Yuxarıda professor Fəxrəddin Veysəllinin dilçiliyə, özəlliklə də fonetik-fonoloji araşdırmalara gətirdiyi müxtəlif elmi-metodoloji yeniliklərdən və linqvistik təsbitlərdən ümumi şəkildə bəhs olundu. Sözügedən təsbitlərdən biri də, fikrimizcə, müəllifin Azərbaycan türkcəsində cümlə intonasiyası və vurğu haqqındakı fikridir. Müəllifə görə, ümumtürk dilində Hind-Avropa dillərindəki kimi ayrıca “söz vurğusu” yoxdur və heca vurğusu kimi səciyyələndirilən fonetik hadisə əslində cümlə vurğusu içərisində öyrənilməlidir (Veysəlli. O prosodike predlojeniya, Seçilmiş əsərləri, 2009, s.74-77). Çünki, sözlərin və formalarının fərqləndirilməsi seqment vahidlər olan fonemlərə deyil, prosodemlərə söykənir. Prosodemlər isə seqment vahidlərin və ya fonem və fonem ardıcılıqlarının üzərinə sərilib onları intonasiya və vurğu baxımından təşkil edən ən kiçik orfofonik hissələrdir (Dilçilik ensiklopediyası, 2008, s. 144). Müəllifin görüşü əslində ümumtürk dilinin, Azərbaycan türkcəsində də tək bir

fonetik vurğuyla müəyyənləşdiyi düşünülməyə görə deyil, aqlüinativ quruluşun danışıq əsnasında gerçəkləşən kök, əsas və şəkil nodellənməsinə görə öyrənilməli olduğunu isbatlarından biri olaraq diqqəti çəkir.

Dilçilik Ensiklopediyası

Professor Fəxrəddin Veysəllinin yaradıcılığında və elmi-pedaqoji fəaliyyətində mühüm yer tutan ən önəmli kitablardan biri onun müəllifliyi və redaktəsilə iki cildə yayımlanan “Dilçilik Ensiklopediyası” (Bakı, Mütərcim, 2006-2008) adlı lüğətdir. Lüğətdə dilçilik terminləri rus dilində əlifba sırasıyla ayrı-ayrı ana maddələr olaraq sıralanmışdır. Onların qarşısında alman, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərində tərcümələri verilmişdir. Terminlərin mənası isə fundamental səciyyəli dilçilik əsərlərinə əsaslanaraq müəllif tərəfindən açıqlanmışdır. Göründüyü kimi, kitab bir tərəfdən terminoloji səciyyəli tərcümə lüğəti, digər tərəfdən isə dilçilik terminlərinin çağdaş linqvistikaya və struktur dilçiliyə əsasən konkret dil örnəkləriylə açıqlandığı ensiklopedik bir əsər olaraq diqqəti çəkir. Sözügedən əsər dünyada beş dilli ensiklopedik-linqvistik tərcümə lüğəti olaraq hələlik bir ilkdir. Bu lüğətin, söylənməyə də, Azərbaycanda dilçilərin stolüstü kitabı olduğu indi çox yaxşı bilinən bir həqiqətdir.

Filoloqun studiyası

Professor Fəxrəddin Veysəllinin yaradıcılığında onun hələlik yeddi cildə ibarət olan “Filoloqun studiyası” (STUDIA PHILOGICA) adlı fundamental əsəri çox önəmli bir yer tutur. Nədən hələlik?! Çünki Fəxrəddin müəllimin həmin fundamental əsərinin sosial və informasiya texnologiyaları elmləri, özəlliklə də çağdaş linqvistika və koqnitiv dilçiliyin inkişaf trendinə uyğun olaraq bundan sonra da yeni cildlərinin ortaya çıxacağına inanırıq. Sözügedən əsərin I, II və III cildi “Struktur dilçiliyin əsasları” (2005, 2008, 2009) adıyla adlandırılır. Bu heç də təsadüfi deyildir. Çünki, həmin çoxcildli əsərdə XIX-XX yüzillərdə meydana çıxan klassik və yeni dilçilik axınları və XXI yüzilin ilk qərinasındə tətbiq olunan ən yeni konseptual, semiotik və koqnitiv-linqvistik yönüm və yontəmlər araşdırılır. O sıradan Praqa funksionalizmi, Amerikan deskriptivizmi, Danimarka qlossematikası olaraq strukturalizm adı altında birləşən dil haqqında elmin XXI yüzildə də davam edən ən yeni istiqamət və metodlarından ana dilimizdə bəhs olunur. I cildə, hər şeydən öncə, strukturalizm cərəyanının əsas özəllikləri açılıb göstərilir. Belə ki, öncə dilçilik elminin, eyni zamanda yazının yaranmasının və fonem anlayışının meydana gəlməsinin tarixinə sərf-nəzər edilir və İ. A. Boduen de Kurtunenin fonem nəzəriyyəsinin banisi olduğu konkret faktlar və linqvistik müqayisələrlə təsbit olunur. Bu isə professor Fəxrəddin Veysəllinin dilçilik tarixinə dair irəli sürdüyü ən önəmli fikirlərindən biridir. Həmin cildə L. V. Şerbanın fonem haqqında təlimi, Moskva fonoloji məktəbi, R. O. Yakobson və onun binarizmi, Danimarka dilçilik məktəbinin əsas ideyaları dəyərləndirilir. İngilis və amerkan dilçiliyində fonem problemi, generativ və tətbiqi fonologiya məsələləri, eyni zamanda klassik, yeni və ən yeni dilçiliyin problem və problematikaları bir bütün olaraq sözügedən cildə və digər cildlərdə retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interespektiv aspektlərdə işıqlandırılır.

“Filoloqun studiyası”nın bütün cildlərində Azərbaycan dilinin emik və etik birimləri (fonem-allofon, morfem//morf-allomorf, leksem-alloleks, sema-allosem, sintaqm, cümlə vurğusu, prosodiya, prosodem və s.) alman, rus, ingilis və digər dünya dillərindəki uyğun linqvistik faktlarla paralel olaraq tədqiqatə cəlb olunur. Bu baxımdan “Filoloqun studiyası”nın I cildində kitabın V fəslinin “Azərbaycan dilinin fonem tərkibi”, VI fəslinin isə “Azərbaycan dilinin fonem sisteminin səciyyəsi” adıyla adlandırılması təsadüfi deyildir. Sözügedən fəsilərdə dilimizin sait və samitləri fonetik və fonoloji qaydalara və uyğun linqvistik texnikaya görə təsnifləndirilir. Eyni zamanda fonem və onun variantları, funksiya, oppozisiya və fonoloji sistemin linqvistik özəllikləri də konkret dil-nitq faktlarıyla sözügedən fəsilərdə hərtərəfli təsvir olunur.

Orfofoniya və orfoepiya arasındakı fərqlilik də sözügedən cildin VI fəslində göstərilir. Burada “Orfofoniya dilimizdəki fonemlərin real tələffüz məziyyətlərini, orfoepiya isə dilimizin sözlərindəki fonem tərkibini müəyyənləşdirməlidir” (2005, I cild, s. 148.) fikri irəli sürülür. Ancaq türkoloji dilçilikdə nitqin düzgün ifadəsindən bəhs edilərkən söhbətin mövzusu, təəssüflər olsun ki, hələ də orfoepiya lüğətinin necə tərtib edilməsindən ibarət olur! Halbuki, “dünya dilçiliyində buna orfofoniya (düzgün səslənmə) lüğəti deyirlər” (Yenə orada, s. 148), Qeyd olunmalıdır ki, professor Fəxrəddin Vey səllə sözügedən linqvistik-leksikoqrafik boşluğu Türkoloji dilçilikdə çox mükəmməl bir şəkildə doldurmuşdur. Onun müəllifliyi və redaktəsi ilə “Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti” (2016) artıq işıq üzü görmüşdür.

Məlumdur ki, dilçilikdə daha XIX yüzildə fonemlə bərabər, başlanğıcda dilin ikinci ən kiçik vahidi olaraq morfem də tədqiqatə cəlb olunmuş və morfemika anlayışı meydana çıxmışdır. Ancaq sonralar XX yüzil boyunca linqvistikada morfemlər öyrənilərkən *morfologiya* termininə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu, böyük bir ehtimalla XIX yüzildə yeni dilçilik metod və metodologiyalarının yaranması, XX yüzildə isə həmin təşəkkülün filologiya elmində bir davamı olaraq müəyyənləşən linqvistik nəzəriyyələrin ortaya çıxmasıyla bağlantılıdır.

Klassik Hind-Avropa dilçiliyində və ya onun “Morfologiya” bəhsində nitq hissələri, morfoloji kateqoriyalar və söz yaradıcılığı bölmələri, ərəb dilçiliyindəki məlum üçlü təsnifləndirilmədən fərqli olaraq leksemlərin onlu sayı sisteminə əsasən öyrənilmişdir. XXI yüzildə isə dilçiliyin qrammatika bəhsində *morfologiya* ilə bərabər, artıq *morfonologiya*, *söz yaradıcılığı* və *morfemika* şöbələri də ayrıca yer tutmaqdadır. Bunların içərisində “Morfemika” bəhsi daha yenidir və bugün o sanki XIX yüzildən XXI yüzilə “transfer” edilməkdədir. Bunu, yuxarıda da göstərdiyi kimi, dilçiliyin XX yüzil boyunca inkişafı, yeni linqvistik nəzəriyyələrin meydana çıxması və XXI yüzildə fərqli araşdırma yönüm və yontəmlərinin tətbiq edilməsi zərurəti tələb edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli tatar dilçisi M. Zakiyev “Tatar qrammatikası” (1993) adlı əsərdə morfemikanın əhəmiyyətindən və onun öyrənilməsindən tatar dili materialları əsasında ətraflı olaraq bəhs edir. O, morfemikanın morfonologiya, söz yaradıcılığı, morfolojiya və sintaksis arasında morfem seviyyəsində əlaqə saxladığını və qrammatikanın sözügedən hər bir bəhsinin isə özəl olaraq öyrənilməsi gərəkən obyekt olduğunu vurğulayır. Türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq sintaktik bütöv, aktual üzvlənmə və morfonologiya kimi linqvistik problemləri dilə gətirən M. Zakiyevə görə, “Morfemika morfemlər haqqında ümumi bir elmdir və bu və ya

digər şəkildə morfonologiyaya, söz yaradıcılığınəna, morfologiyaya və sintaksisə aid bir girişdir”(1993:142). Bu baxımdan “Struktur dilçiliyin əsasları” kitabının ikinci cildinin birinci hissəsində *morfemika*, ikinci hissəsində isə *sintaqmatika* mövzusunun kontrastiv olaraq fərqli dillərin materialları əsaında tədqiq olunması çox böyük maraq doğurur. Morfemika bəhsinin “Giriş”ində öncəliklə fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsi, fonoloji səviyyə və fonoloji vahidlər, fonemin eyniləşdirilməsi və dilin təsvirində səviyyələrin iyerarxiyası üzərində durulur. “Morfologiya” fəslində əvvəlcə morfemlərə həsr olunmuş ilk mənəbələrdən bəhs olunur, morfem terminini də dilçilik ədəbiyyatına Boduen de Kurtunenin gətirdiyi özəlliklə vurğulanır, eyni zamanda morfemlərin eyniləşdirilməsi işi və onların ayrı-ayrı növləri göstərilir. “Morfemlərin eksponent və semantik planda təsviri” fəslində morfemlər həm maddi və ya fonem düzümünə, həm də semantik və ya omonimlik və çoxmənalılığınəna görə Azərbaycan, alman, ingilis və rus dillərində müqayisəli təsvir olunur. Burada morfem, morf və allomorf məfhumları ayrı-ayrı sxem və dil-danışiq örnəkləriylə açıqlanır, omosemlər və çoxmənalı morfemlər bir-birindən konkret özəlliklərinə görə fərqləndirilir.

Sözün tərkibini təşkil edən morfemlər türk dillərində də aşağıdakılardan ibarətdir: kök morfemlər və şəkilçi morfemlər. Ancaq şəkilçi morfemlər həmin dillərdə leksik-semantik funksiyalarına görə nət olaraq üç hissəyə bölünməlidir: sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər: isimdən isim, feildən isim, isimdən feil və s. düzəldən şəkilçilər; sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər: isimlərdə hal, feillərdə zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri; formadüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər: felin növ, feli sifət, feli bağlama və s. leksik-qrammatik kateqoriyaları formalaşdırən şəkilçilər” (Musayev. Türkoloji dilçilik, 2012, s. 76). Heç də təsadüfi deyildir ki, V. Q. Quzevin sözügedən kitabında feli sifət, feli bağlama və məsdərlərdən türkcədə ikinci bir ad kateqoriyası və ya hərəkətin isimləşməsi kimi bəhs olunur (Quzev 2015: 153-176). Bu da ümumtürk dilinin Hind-avropa dillərindən fərqli bir leksik-semantik özəlliyə sahib olduğunu göstərir.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin “Struktur dilçiliyin əsasları” (2008) adlı kitabında yuxarıda adı keçən yardımçı morfemlərdən yalnız sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər morfematik təhlil cəlb olunmuşdur. Ancaq, əlbəttə, professor Fəxrəddin Veysəllinin sözügedən əsərində sözün tərkibinin geniş morfematik təhlilinin aparılması, ümumtürk dilində kəlməyə həm yan anlam qazandıran, həm də cümlədəki sözlər arasında qrammatik-sintaktik əlaqələr quran formadüzəldici şəkilçilərin morfem inventarının və mənə çalarlarının müəyyənəşdirilməsində önəmli rol oynayacaqdır. “Struktur dilçiliyin əsasları” (2008) kitabının II cildinin “Sintaqmatika” hissəsində isə ənənəvi sintaksisin əsas məsələləri və N. Xomskinin sintaktik konsepsiyası, son vəziyyətlər qrammatikası, söyləm strukturunun qrammatik modeli, transformasional və hal qrammatikasıdan konkret dil faktlarına görə çox geniş bir aspektdə bəhs olunur.

“Struktur dilçiliyin əsasları” (2009) kitabının III cildində semantika və praqmatikanın işarə-referens, propozisiya, eyni zamanda anlam, mənə və məzmun kimi nəzəri və praktik məsələləri, müxtəlif dillərin materialları əsaında hər yönüylə işıqlandırılır. Kitabda mənə haqqında elm olan semantika fəlsəfi, məntiqi, semiotik, leksik, sintaktik və praqmatik yönərlərlə dilçilik elminin bütün uyğun mənəbələrinə görə öyrənilir. III cildin onuncu fəslində “Mətn, diskurs, kontekst və konsituasiya”

məfhumları açıqlanır və Azərbaycan mətnini formalaşdıran anafirik və kataforik vasitələr mətn örnəklərində konkret bir şəkildə göstərilir. Beləliklə, Azərbaycan dilində XX yüzil strukturalizmi və dilçilik elmi haqqında professor Fəxrəddin Veysəllinin yazdığı *Struktur dilçiliyin əsasları*” adlı trilogiya da tamamlanmış olur.

XIX yüzilin sonları və XX yüzilin ilk qərinasında həm dilçilik, həm də semiotika elmində linqvistik-semiotik işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyalarından bəhs edilir, işarə nəzəriyyəsi və sistemləri müəyyənləşdirilir. Bununla da hər iki elm sahəsində işarələrdən və onların birləşdirilərək öyrənilməsindən söhbət gedir. Birincisində sərbəst cəciyyəli dil, ikincisində isə sintaktik, semantik və praqmatik olaraq öyrənilə bilən semiotik işarələr tədqiqata cəlb olunur. Heç də təsadüfi deyildir ki, modern dilçiliyin qurucusu Ferdinand de Sössür daha o zamanlar yüz ildən sonra hər iki elm sahəsinin birləşəcəyini söyləyirdi. İndi hər iki elm sahəsində çox önəmli nailiyyətlər qazanılmış və artıq linqvistik araşdırmalarda semiotik yönüm və yönümlərdən istifadə edilməsində müəyyən təcrübə də əldə edilmişdir. Ferdinand de Sössürün söylədiyi kimi dil işarələri və semiotik işarələrin artıq semiotika adı altında öyrənilə biləcəyi təcrübəsi professor Fəxrəddin Veysəllinin “Filoloqun studiyası” (‘2005-2015) adıyla adlandırılan çoxcildli əsərinin IV cildi olaraq yayımlanan “Semiotika” (2010) adlı kitabında gerçəkləşmişdir. Kitabda işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyaları açıqlanır, onların fəlsəfi baxımdan şərh edilir, semiotika və semiologiyanın aşağı yuxarı eyni şey olduğu vurğulanır, dil və dilçilik fəlsəfəsi bir-birindən fərqləndirilir, semiotikanın tarixinə sərf-nəzər edilir və s.

Professor Fəxrəddin Veysəlli “Filoloqun studiyası” adlı çoxcildli kitabının beşinci cildini rus dilində yazmışdır. Bu kitab “Elementı obşey i çastnoy linqvistiki” (2011) adıyla adlandırılmışdır. Kitabda dilçiliyin obyekt, predmeti və onun digər fənlərlə əlaqəsi, fonetika və fonologiya, linqvistik təhlilin metodları kimi məsələlər işıqlandırılmışdır. Söz konusu çoxcildli kitabın “Dilçiliyin əsasları” (2013) adıyla adlandırılan VI cildi isə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dilin və dilçiliyin aktual məsələləri, dilin əmələ gəlməsi, yayılması və yox olması, ikinci hissədə isə dilin daxili quruluşu öyrənilmişdir. Kitab daha geniş bir oxucu kütləsinə xitab etməkdədir.

Bilindiği kimi, konseptlərin dərk olunması, insan zehmində işlənərək biliyə dönüşümü və təfəkkürə ötürülməsi prosesini koqnitiv elm, varlıq simvollarının dəyişməsinə dair fakt və hadisələr, duyğular və intellektual fəaliyyət vasitəsilə yaranan biliklərin təfəkkürdə əks olunmasını isə koqnitiv dilçilik öyrənir. Professor Fəxrəddin Veysəllinin “Filoloqun studiyası” adlı çoxcildli kitabının “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” (2015) adıyla adlandırılan yeddinci cildində də sözügedən linqvistik elmin əsas vahidləri, koqnitiv semantika, konseptin mental və neyronal əsasları, uşaq dili, iki və çoxdillilik problemi kimi nəzəri-təbiiqi məsələlər işıqlandırılır.

Sözardı

Fəxrəddin müəllim indi ömrünün müdriklik çağını yaşayır. Bizim 1950-60-cı illərdə başlayan dostluğumuz, fikir mübadilələrimiz, qarşılıqlı həyəcanlarımız, çalışmaları və elmi yaradıcılıq əlaqələrimiz XXI yüzildə də fasiləsiz olaraq davam

etməkdədir. O, bugün də kitablarının, məqalələrinin və müxtəlif yazılarının üzərində heç durmadan işləməkdədir. Fəxrəddin müəllim yeni çıxan linqvistik ədəbiyyatı; kitabları, məqalələri və gündəlik dövrü mətbuatı çox diqqətlə təqib etməkdə və dəyərləndirməkdədir. Yubilyarı 75 yaşının tamam olması münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Ona bundan sonrakı həyatında da ailəsi, uşaqları, nəvə-nəticələriylə birlikdə möhkəm cansağlığı və yeni yaradıcılıq zirvələrinə yüksəlməyi arzulayıram.